

СОДИҚОВ ҚОСИМЖОН

филология фанлари доктори, профессор, ТДШУ

**«Сюань-Цзан кечмиши» асарига киритилган мактублар қадимги
туркий эпистоляр жанрининг классик
намуналари сифатида**

Crossref doi: <https://doi.org/10.37547/os/vol-01issue-03-01>

Аннотация. “Сюань-цзан кечмиши” асари қадимги хитой ва турк адабий, маданий алоқаларининг муҳим ва қимматли ёдгорлигидир. Илк ўрта асрларда буддизмнинг Марказий Осиёда ёйилиши туркий халқлар билан шарқ халқлари ўртасидаги маданий, адабий ва тил алоқаларини ривожлантириб юборди. Асар ана шу даврларда хитой тилидан қадимги туркий тилга таржима қилинди. Унинг таржимони Сингку Сели тудун ўз даврнинг кўзга кўринган адиби, йирик буддашунос ва хитой тилининг билимдонларидан эди. Таржима жараёнида у туркий тилнинг бор имкониятидан унумли фойдаланди ва ажойиб асарни туркий адабиётга олиб кирди.

Таянч сўз ва иборалар: буддизм, туркий ёдгорликлар, туркий тил; хитой-турк адабий алоқалари; таржима адабиёт; буддизм даври китоби; қадимги турк эпистоляр адабиёти.

Аннотация. “Биография Сюань-цзана” является важным письменным памятником китайской и тюркской литературных и культурных связей древнего периода. Распространение буддизма в Центральном Азии в раннем средневековья дал импульс развитию культурных, литературных и языковых связей между тюркским народом и народов восточных стран. Данное произведение переведено на древнетюркский язык из китайского. Переводчик этой книги Сингку Сели тутун является видным писателем, крупным ученым в области буддологии и знатком китайского языка. В своем произведении он использовал все лучшие стороны древнетюркского языка и обогатил свою литературу одним уникальным произведением.

Опорные слова и выражения: буддизм, тюркские письменные памятники, древне-тюркский язык; китайско-тюркские литературные связи; переводная литература; буддийская книга; древнетюркская эпистолярная литература.

Abstract. The biography of Suan-tsang is an important and valuable work of ancient Chinese and Turkish literary and cultural relations. In the early middle Ages, the spread of Buddhism in Central Asia developed cultural, literary and linguistic relations between the Turkic peoples and the peoples of the East. The work was translated from Chinese into ancient Turkic during those times. His translator, Singqu Seli Tudun, was a prominent writer of his time, a great Buddhist scholar and scholar of the Chinese language. In the process of translation, he took full advantage of the Turkic language and introduced the wonderful work to Turkic literature.

Keywords and expressions: Buddhism, Turkic manuscripts, Turkic language; Sino-Turkic literary relations; translation literature; a book of the Buddhist period, Old Turkic epistolary literature.

Кириш. Туркологияда Х юзйилда яшаб ўтган таниқли тилмоч, адиб ва буддашунос Сингку Сели (~Шингку Шели) тудуннинг тавғач, яъни хитой тилидан қадимги туркий тилга таржима қилинган учта асари маълум: «Altun öñlög yaruq yaltrıqlıy qorta kötrülmiş nom eligi», яъни «Олтун тусли, ёруғлиқ таратувчи ҳамма нарсадан буюк бўлган тождор нўм»; қискартирилган оти «Олтун тусли ёруғ» («Altun öñlög yaruq» = «Suvarṇaprabhāsa sūtra»); «Сюань-цзан кечмиши» («Tsi-in-čün kavi nom bitig») ҳамда «Вужуд ва кўнгилни кўриш китоби» («Et-özüg köñülüg körmäk atlıy nom bitig») (Содиқов 2008,65–69).

«Сюань-цзан кечмиши» асари тарих китоби бўлуви билан бирга, буддизм даври хитой-турк адабий алоқалари, қадимги турк таржима адабиётининг ўта қадрли ва тенги йўқ ёдгорлигидир.

Асарнинг тўлиқ оти: «Bodisatv tayto Samtso ačarinin yoriyin uqitmaq atliḡ Tsi-in čün tigmä kavı nom bitig» (СЦ.VI.1.2–4). Бу «Бўдисатв тайтў Самтсў устознинг йўриғларини баён этувчи Тси-ин-чун дея аталган кави (яъни эпик) нўм битиг» деган маънони анлатади.

Сарлаҳада асар *kavi nom bitig* деб аталаётир. Бу ўринда *kavi* (<санскр. *kāvya*) – «эпос, эпик асар» деган маънони беради; *nom* атамаси суғдча *nwm*, яъни «дин қонуни; диний таълимот» сўздан олинган; *nom bitig* – «ақоид китоби»дир.

Муаллиф *kavi* атамасини ғарб эллари хотираларига бағишланган мемуарига нисбатан ҳам қўллаган. Мана ўша жумла: *Körügi ellär ödigi bir kavi qilzun der.* – «Ғарб эллари хотиралари ҳақида бир эпик асар ёзсин деб» (СЦ.VI.25.18–19).

«Сюань-цзан кечмиши» асари *idug nom erdini*, яъни «кутлуғ нўм жавоҳир» сифати билан ҳам аталган (СЦ.V.87.20).

Илк ўрта асрларда Марказий Осиёда буддизмнинг ёйилиши шарқ халқларининг маданий ва адабий алоқалари, шарқ тилларининг ўзаро таъсирини таъминлаб берди; халқнинг ижтимоий-тарихий, маданий, адабий ҳаётида катта бурилиш ясади. Турк-будда адабиётида таржимачилик ниҳоятда ривожланди: санскрит, тоҳар, суғд тилларидан йирик будда ёдгорликлари – нўм битиглар, сутралар, хотиралар, будда қиссалари, шастарлар қадимги туркий тилга таржима қилинди. Будда асарлари аввалига санскритчадан, кейинчалик уларнинг тоҳарча, суғдча ва хитой тилларидаги варсияларидан ўгирилган. Шу вазият тақазоси билан ўқимишли турк кишилари орасидан йирик буддашунослар, қадимги шарқ тилларининг билимдонлари, таниқли шарқшунослар етишиб чикди. Синқу Сели тудунг ўша замонда шуҳрат топган ана шундай буддашунос ва таржимонлардан эди.

Ўрта ва Марказий Осиё халқларининг исломдан бурунги тарихини ўрганишда қадимги хитой манбалари, айниқса, хитойлик сайёҳларнинг ўлкамизга қилган саёҳатлари асосида битилган эсдаликлар катта аҳамиятга эга. Ана шундай эсдаликлардан бири фанда «Сюань-цзан кечмиши» номи билан машҳур. Илк ўрта асрлар тарихига бағишланган тадқиқотларда бу асарга тез-тез мурожаат қиладилар.

«Сюань-цзан кечмиши»нинг ҳам хитойча, ҳам қадимги туркий тилдаги версиялари бўлган. Туркий версияси бундан минг йил муқаддам Кучу уйғур давлатида «Тси-ин-чун кави нўм битиг» номи билан таржима қилинган. Ушбу обида бизгача ягона қўлёзма нусхада етиб келган бўлиб, у уйғур хатидадир. Лекин қўлёзма ҳозир бўлақларга бўлинган ҳолда Париж, Пекин, Санкт-Петербургда сақланмоқда. Аниқлашларича, қўлёзма китоб бир жойдан топилган, кейинчалик ҳар хил йўллар билан турли қўлёзма фондларига тарқаб кетган. Жумладан, Санкт-Петербургдаги Россия Фанлар академиясининг Шарқ қўлёзмалари институти (аввалги Шарқшунослик институтининг Санкт-Петербург бўлими) фондида сақланаётган бўлаги асарнинг 5-, 6-, 8-, 10- бўлимлари бўлиб, сайёҳнинг Ҳиндистондан ўз юртига қайтиши ва ҳаётининг сўнгги чоғларига бағишланган (*қаранг:* Тугушева 1991). Тарқаб кетган учала қўлёзмани бир ерга йиғса, тўлиқ бир асар юзага келади.

«Сюань-цзан кечмиши» тан сулоласи даврида яшаб ўтган нўмчи сайёҳ Сюань-цзаннинг муқаддас сафари тўғрисидаги мемуар бўлиб, ўзида ўнлаб афсона ва ривоятларни, буддизм фалсафаси, қадимги Шарқ халқларининг ижтимоий-сиёсий, маданий турмушига, улар яшаган ўлкаларнинг географияси, тарихига тегишли маълумотларни ўзида жамлаган асар.

Милоднинг илк юзйилларидан бошлаб хитойлик роҳиблар Бурхон (яъни Будда) яшаб ўтган юртни зиёрат қилиш, шу билан бирга, буддавий йўриқлар, қонун-қоидалар битилган нўм битигларни олиб келиш мақсадида Ғарбга – Ҳиндистонга сафар қила бошладилар. Улар олис юртдан минг азоб билан муқаддас китобларни ўз ўлкасига келтирганлар. Даврининг машҳур буддашуноси, нўмчи ачари Сюань-цзан ана шундай сайёҳлардан эди. У ўн етти йил давомида (629–645 йиллар) бир юз йигирмадан ортиқ мамлакат ва ўлкаларда бўлди. Бурхон туғилган тупроқларга бориб, у ердан олти юз нўм битиг келтирди. Сўнгра теварагига мамлакатдаги буддавий сутра ва шастарларнинг кучли билимдонларини тўплаб, уларни анаткак тилидан тавғаччага таржима қилиш билан шуғулланди. Бу борада у ўз мактабини яратган.

Сюань-цзан буддавий нўм битигларнинг мағзини тушуниш ва уларни шарҳлашда ўзига қадар ўтган олимлардан анча ўзиб кетган эди. Шунинг учун будда рисолаларининг билимдони, улуғ устоз – самтсў ачари номини олган. У муқаддас сафари чоғида кўрган-кечирганларини ҳикоя қилувчи «Ғарб мамлакатлари хотиралари» («*Kirügi ellär ödigi*») номли асар ёзган.

Кейинчалик унинг содиқ шогирди Хуэй-ли (матнда *Xuilip*) унинг асосида устознинг хаётига бағишланган «Сюань-цзан кечмиши» асарини ёзди. Бошқа бир шогирди Ян-цзун (матнда *Xintsun*) эса ана шу хотираларни тўлдириб, асарни адоғига етказди. Асар бешинчи бўлимининг якунидаги колофонда ана шу хабарларнинг тасдиғи битилган:

Qutluq uluq Tawғaч elintä üč aғiliq nom ötkürmiş Xuilip tayši üdik alip tawғaч tilintä yaratmış. – «Кутлуғ улуғ Тавғач элида «Уч хазинали нўм» (=санскр. Tripitaka)ни шарҳловчи Хуэй-ли устоз тавғач тилида яратмиш».

Xintsun varşi atliq nomçï açari keñürmiş. – «Ян-цзун муаллим отли нўмчи устоз уни тўлдирди» (СЦ.V.87.6–11).

Ҳозир фанда «Сюань-цзан кечмиши» деб аталаётган ушбу китоб Хитойда ўша кезлардаёқ шуҳрат топган эди. Турклар орасига буддийликнинг кенг ёйилуви, хитой-турк маданий муносабатлари ва адабий алоқаларнинг таъсирида кейинчалик унинг туркий таржимаси ҳам юзага келди.

Асарни бешбалиқлик Шингқу Шели тудунг тавғач тилидан туркий тилга таржима қилган. Бу ҳақда бешинчи бўлим якунидаги колофонда шундай битилган: Tawғaч tilintin yana beşbaliqlıq Şinçu Şeli tutuq yañirtı türk tilincä ewirmiş. – «Тавғач тилидан яна бешбалиқлик Шингқу Шели тутунг қайтадан турк тилига ўгирмиш» (СЦ.V.87.11–14). Ушбу жумлада ишлатилган *ewirdi* сўзи асарга нисбатан қўлланган бўлиб, «ўгирди, таржим қилди» деган маънони билдиради; *tawғaч tili* – «тавғач», яъни «хитой тили»; *türk tili* – ўша кезлардаги «туркий тил»дир.

Сюань-цзаннинг оти матнда *Xuintso* деб берилган (СЦ.VI.27.24). У матн давомида *toyin Xuintso* («роҳиб Сюань-цзан») (СЦ.VI.22.10), *tawғaч toyin* («тавғач роҳиб») деган сифатлар, ўрни билан *Samtso açari* («Самтсў устоз») унвони билан ҳам тилга олинади (СЦ.V.12.18–19). Сюань-цзаннинг унвони *тахаян ном тәһри* (=санскр. *mahāyānadeva*) ҳам аталган (СЦ.V.23.5). Бу унвоннинг маъниси «махаян нўмларининг тангриси» деганидир.

Буддизм даврида бундайин кишиларни *номçï* ҳам дейилган, бу «будда қонунларининг билимдони; қонунларни йўрувчи, маъносини айтиб берувчи уламо»дир. Ёки «қонунлардан сабоқ берувчи устоз, уламо»ни *номçï açari* дейилган (СЦ.V.11.23). Бу ерда *açari* (<санскр. *ācārya*) «ўқитувчи, устоз» маъносида. «Қонунлардан сабоқ берувчи устоз, уламо»ни *номçï baxşı* ҳам аталган (СЦ.V.12.18).

Роҳиб Сюань-цзанга ҳиммат кўрсатган ва унинг билан хат ёзишган тавғач ҳукмдори эса *xan* (СЦ.VI.30.21), *tawғaч xanï* (СЦ.V.8.1), *tәһri tawғaч xan* (СЦ.VI.35.25), *tәһri elig* (СЦ.VI.24.17) ёки унинг хурматини жойига қўйиб *tәһri eligimiz* (СЦ.VI.26.12), *toquz quwray uluq elig*, яъни «тўққиз вилоят [сўзма-сўз. жамоа]нинг улуғ ҳукмдори» (СЦ.VI.30.12) унвонлари билан тилга олинган.

Бу унвонлардаги *tәһri* сўзини Л.Ю. Тугушева русчага «небесный» деб таржима қилган: *tәһri elig* – «небесный правитель» (қаранг: Тугушева 1991,238).

Қадимги туркий тилда *tәһri* сўзининг бир нечта маъноси бор: «кўк, осмон»ни *tәһri* дейди; яна «Яратган *Tәһri*».

Масалан, *tügäl bilgä tәһri Burxan* деганда (СЦ.V.16.26) *tәһri* сўзи «худо» маъносида ишлатилган. Чунки турк-буддистлар Буддани *tәһri* деганлар. Ёки: *tәһri Burxan körki-yañi* – «Тангри Бурхон ҳайкали», яъни «Будда ҳайкали» (СЦ.VI.24.19–20) сингари.

Лекин *tәһri elig* деганда сўзнинг бошқа бир маъноси мужассам: уни «улуғ; қудратли» деб англамоқ керак, яъни «улуғ; қудратли ҳукмдор».

«Сюань-цзан кечмиши» асари буддизмнинг махаян мазҳабида битилган асар. Ўша давр туркий ёзма ёдгорликларида махаян мазҳабини *uluq kölüñü* (яъни, «улуғ тариқат»)

(ДЛТ.610) ёки *тахаян* (<санскр. *mahāyāna*) (ДЛТ.338); хинаян мазҳабини эса *kičig kölünjü* (яъни «кичик тариқат») дейилган (ДТС.610).

«Сюань-цзан кечмиши» асарида бу мазҳабларнинг аталиши шундай:

тахаян (<санскр. *mahāyāna*) – буддизм атамаси; «улуғ тариқат, махаян» (СЦ.VI.22.14).

Ёки яна: *kölünjü tözliüg tahayaan* – «кўлинг асосли махаян», яъни «махаян тариқати» (СЦ.VI.22.14); *kölünjü tözliüg tahayaan nom* – «кўлинг асосли махаян таълимоти» (СЦ.VIII.21.5-6).

hinayaan (<санскр. *hinayāna*) – «кичик тариқат, хинаян» (СЦ.V.11.15).

Асар қўлёзмаси ва буддизм даври китоби

Асар қўлёзмаси потхи китоб шаклидадир.

Потхи китоб ўзининг тайёрланиш усули ва кўриниши билан китобат тарихида алоҳида ажралиб туради. Бундай китоб тури бошлаб қадимги Ҳиндистонда кашф этилган. Потхи китоб бурунги тибет маданиятида ҳам шуҳрат қозонган, аммо хитой китобатчилигида йўқ. Шунинг учун бўлса керак, олимлар бундай китоб тури туркларга Тебетдан келган деб қарайдилар. Шундайми ёки тўғридан-тўғри хиндлардан келганми, нима бўлганда ҳам, у турк дунёсига буддизмнинг муқаддас таълимоти, маданияти ва санъати, будда ёзма ёдгорликлари билан бирликда кириб келгани аниқ.

Бурунги хиндлар бундай китобни тайёрлашда ашё сифатида пальма япроқларидан фойдаланган. Муҳими шундаки, турклар потхи китоб турини ўзлаштиргач, ўз шароити ва географик имкониятидан келиб чиққан ҳолда, пальма япроқлари ўрнига қоғоздан фойдалана бошлади. Бу ишда қоғоз уларга жуда қўл келди.

Будда китобат санъатида потхи анъанаси узоқ асрлар давом этди. Кейинги кезларда китоб тайёрлашнинг янги-янги усуллари ўйлаб топилганига қарамай, турк-будда жамоалари ҳатто XVII юзйилда ҳам потхига тез-тез мурожаат қилиб турганлар. Чунки уларда будда асарларига хурмат-эҳтиром ўта кучли бўлиб, диний асарларда классик тил анъаналари билан бир қаторда, қадимги китоб шаклини ҳам сақлаб қолиш муҳим эди.

Потхи китобни тайёрлаш учун аввал унга керакли бўлган бир хил бичимли қоғозлар қирқиб олинган. Сўнг варақлар ўртасига ёки бошроғига, уларнинг ҳар икки ёғидан симметрик ҳолда доирачалар чизиб чиқилган. Матн ўнгдан чапга қараб битилган. Хат бир бошдан ёзиб тушилиб, ҳалиги доирачага келганда, унинг ичи бўш қолдирилган. Варақнинг терс бетидаги матн ҳам худди шундай битилган. Қўлёзма тўлиқ қўлдан чиққач, ичи бўш қолган доирачаларнинг қоқ ўртасидан тешиб чиқилган. Матн битилган варақларни дасталаб туриб, уларнинг тешигидан ишга тизилган. Сўнгра қоғоз бичимидаги иккита пайраха олиб, тахлоғлиқ қоғознинг икки ёғидан қопланган ва тешиқдан ўтказилган тизимчаси унга тугиб қўйилган. Ўз навбатида, бу пайраҳалар муқова вазифасини ҳам ўтаган ва китобни яхши сақлаш имконини берган. Китобни ўқиш керак бўлганда, тизимчасидан бўшатилиб, ўқиб бўлгач, яна тугиб қўйилаверган.

Потхи китобнинг варақлари *patar* деб аталган (ДЛТ.398). Бу сўз санскритча *pattra* сўзидан олинган бўлиб, хиндлар пальма япроқлари ва варақни шундай атаганлар. Туркий тилда бу сўз ўзининг иккинчи – «китоб варағи» маъносига қўлланган.

Ҳар қайси варақнинг бош қисмига асар бўлими ва ушбу бўлимнинг тартиб кўрсаткичи ёзиб чиқилган. Ушбу кўрсаткичлар, ўз навбатида, пойгир (погинация, яъни варақларнинг кетма-кетлигини кўрсатувчи белги) вазифасини ўтаган ва китоб варақларини тартибли сақлаш имконини берган.

Потхи китоблардаги тартиб кўрсаткичининг бундай эканлиги бежиз эмас. Сабаби, будда китоблари жамоа орасида тўлиқ шаклда ҳам, бўлимлари айри-айри ҳолда ҳам ёйилган эди. Чамаси, айрим буддистлар асарнинг керакли бўлимини ўзлари учун кўчириб олиб, ундан фойдаланганлар. Шарқ матннавислигида шунга ўхшаш ҳодисани монийлик даври тавбаномадуоларида ёки ислом муҳитида яратилган «Ҳафтияк»да ҳам кузатиш мумкин.

Будда китобатчилигида саҳифаларга безаклар бериш, миниатюралар ишлаш уқадар авж олган эмас. Шунга қарамай, буддизм даври китобат санъатининг ўзига яраша сирини бор.

Китобларни синчиклаб кузатган кишигина буни англаб етади. Қўлёзма китоблар кўркини, аввало, матннинг хат услуби таъминлаган. Ёзувнинг кўрки, айрим ўринларнинг турли сиёҳларда ажратиб берилгани, ҳатто саҳифа ўртасига чизилган бир, баъзан икки халқали доирачалар ҳам китобни безаб туради.

Буддизм даврида уйғур ёзувининг бир неча хил хат услуби амал қилган. Йирик зодагонлар томонидан буюртма бериб битилган қўлёзмалар, буддизмнинг муқаддас китоблари кўпинча ёзувнинг ўзига яраша классик бир услубида, китобий хатда кўчирилган эди. Бундай матнни битишда учи йирик йўнилган қамиш қаламдан фойдаланилган бўлиб, битгучидан ўта кучли маҳорат талаб қилади.

Буддизм тушунча ва қарашларига кўра, ўлганлар хотирасига атаб диний китоблар кўчиртириш ўта савобли иш саналган. Муқаддас китоблар хонлар, беклар, йирик зодагонларнинг буюртмаси бўйича кўчиртирилган эди. Бахшилар уларни кўчиришда ўзининг бор маҳоратини ишга солган.

«Сюань-цзан кечмиши» асарининг қўлёзмаси бутунича сақланмаган. Варақларининг кўпи йўқолган, айримлари титилиб, унинг бўлақларигина қолган, холос. Қўлёзма кўп фойдаланилганиданми, варақларининг тевараги уринган, баъзи сатрларнинг ёзувини ҳам илғаб бўлмайди. Жумладан, китобнинг Санкт-Петербургда сақланаётган бўлаги ана шундай.

Матн ҳар саҳифада ўнгдан чапга қараб 26 қатордан ёзилган.

Ҳар қайси варақнинг тепароғида, матннинг 5–7- қаторлари оралиғига доирача чизиб, ўртасига тизимча ўтказишга мўлжаллаб тешик тешиб чиқилган. Доиранинг ичи бўш, унга келиб туташган матн ўртада узилиб, кейинги ёғидан давом этиб кетаверади.

Хати қорада, уйғур хатининг классик услубида бўлиб, ўта сулув ва тартибли.

Матнда жумлаларни ажратиш учун ёнма-ён қўш нуқта (.), янги боб, матннинг муҳим бўлақларини ажратиш учун бир-биридан узилган қўш нуқталар (..) кўйиб борилган.

Асар бўлимлари *tegzinč* ёки *ülüş* деб аталган. Масалан, асарнинг олтинчи бўлими *altinč tegzinč* деб бошланган (СЦ.VI.1.5). Ҳар бир варақнинг тепа қисмида берилган тартиб кўрсаткичида эса бўлимлар *ülüş* деб аталган.

VI.6- саҳифанинг бошланишида *altinč ü(lüş)*; VI.8-, 10- саҳифаларнинг бошланишида *altinč ülüš*; VI.16- саҳифанинг бошланишида *alt(inč)*; VI.12-, 14-, 15-, 18-, 38-, 40-, 42-, 44- саҳифаларнинг бошланишида *altinč* сўзи сақланган, холос.

Шунинг сингари, VIII.22- саҳифанинг бошланишида *sekizinč, beš yigirmi*; VIII.18- саҳифанинг бошланишида (*sekisinč, üč yigirmi*); VIII.14- саҳифанинг бошланишида *s(ekiz)inč, bir yigirmi*; VIII.10- саҳифанинг бошланишида *sekizinč, to(quz)*; VIII.4-, 8-, 12- саҳифаларининг бошланишида *sekizinč*; VIII.6- саҳифанинг бошланишида *sek(izinč)* сўзигина сақланиб қолган.

Асарнинг ҳар қайси бўлими *Namo but. Namu darm. Namu sañ* жумлалари билан бошланиб, шу жумлалар билан тугалланган (СЦ.V.87.19). Бу формуляр буддизмнинг триадаси, яъни уч жавоҳирга – «Будда, будда қонунлари ва будда жамоасига таъзим»ни англатади (<санскр. *Namo Buddhāya. Namu dharmāya. Namu saṃghāya*). «Жавоҳир» қадимги туркий тилда – *erdini*; «уч жавоҳир» – *üč erdini* (=санскр. *triratha*) бўлади (СЦ.VIII.30.8).

Яна асарнинг охирига унинг оти ва нечанчи бўлим тугаётгани ҳам ёзиб қўйилган. Масалан, бешинчи бўлимнинг якуни шундай: «*Bodisatv tayto Samtso ačariniñ yoruyin uqitmaq atlü Tsi-in čün tigmä kavi nom bitig*»; *bišinč ülüš tügädi*. – «Бўдисатв тайтў Самтсё устознинг йўриғларини баён этувчи Тси-ин-чун дея аталган кави (яъни эпик) нўм битиг»; бешинчи бўлим тугади» (СЦ.V.87.14–18).

Қадимги турклар «китоб»ни *bitig* деганлар. Бу сўзнинг яна бошқа маънолари ҳам бор. Масалан, «Сюань-цзан кечмиши» асарида *bitig* сўзи кенг ишлатилган бўлиб, у «ёзув; хат, мактуб; китоб; сутра; асар» маъноларини билдиради (қаранг: Тугушева 1991,322).

Бу сўз асарда «хат, мактуб маъносиди ҳам кўп ишлатилади; ундан янги сўзлар ҳам ясалган: «илтимоснома»ни *ötüg bitig* (СЦ.VI.22.9); «жавоб хати»ни *yantud bitig* дейди (СЦ. VI.30.22).

Қадимги туркий тилда *bitig* сўзидан олиб, «котиб»ни *bitigčī* дейилган. Айни маънода яна *ilimya* сўзи ҳам ишлатилган.

Маҳмуд Кошғарийга кўра: *ilimya* «шоҳ мактубларини турк хати (яъни уйғур хати) билан ёзувчи котиб»дир (ДЛТ, 71).

Юсуф Хос Ҳожиб «котиб» маъносида *bitigčī* атамасини ишлатган. Ушбу атама «Қутадғу билиг»да *ilimya* сўзи билан бирга жуфт ҳолда *bitigčī-ilimya* деб ҳам қўлланган. Бунда у «хат ёзувчи котиб» деган маънони англатади (Содиқов 2020, 178).

Ўтмишда «котиб» маъносида *baxšī* сўзи ҳам ишлатилган. Бу сўз манбаларда *baqšī~baxšī* вариантларида келади. Ушбу атама қадимги турк будда жамоаларида «устоз, мураббий; муаллим» маъноларида ишлатилган (СЦ. VI. 10. 18).

Замонасининг хат-саводли, ўқимишли кишиларига нисбатан қўлланган бу сўз кейинчалик туркий тилда ва уйғур хатида битувчи котибларнинг номида сақланиб қолди. Масалан, ўрта асрларда, тўғрироғи, темурийлар замонида уйғур хатида битувчи котиблар отига *baxšī* сўзи қўшиб айтилган: *Зайну-л-Обидин бахши, Абду-л-раззоқ бахши* сингари (*ўша жойда*).

«Сюань-цзан кечмиши» асарига киритилган мактублар:

матн тузилиши ва услуби

«Сюань-цзан кечмиши» асарининг олтинчи бўлими (*alfinč tǎgzinč / ülüş*)да роҳиб Сюань-цзаннинг кечмиши ҳикоя қилинар экан, орада тўртта мактуб берилган. Шулардан биринчи ва иккинчиси роҳибнинг юрт эгаси улуғ тавғачхон (*tǎŋri tawǧač xan*)га йўллаган хати (СЦ. VI. 22. 10–25. 20; СЦ. 25. 24–30. 19); учинчиси хоннинг ўз қўли билан Сюань-цзанга ёзган жавоб хати (СЦ. VI. 30. 24–32. 4); тўртинчиси роҳибнинг хонга қайта йўллаган хатидир (СЦ. VI. 32. 9–35. 23).

Асарда еттинчи юзийлнинг биринчи ярмида яшаб ўтган тавғач роҳиби Сюань-цзаннинг Ҳиндистонга қилган қутлуғ сафари билан боғлиқ воқеалар акс этган. У чоғлар буддизм Хитойга энди-энди ёйила бошлаган, ҳали она тилида дин йўриғларидан сабоқ бергучи нўм битиглар оз эди. Сюань-цзаннинг истаги Будда ўтган тупроқларни зиёрат қилиш ва қутлуғ нўмларни ўрганиш бўлган. Роҳиб йўл бўйи будда сутра ва шастарларини тўплаб, уларни ўз юртига келтирди. Юртига қайтган Сюань-цзан улуғ хон билан учрашганда Ҳиндистондан келтирган олти юз анатқакча (яъни санскритча) нўм-сутралардан бир сўз ҳам тавғач тилига ағдарилмагани (*ānātkākādin kelürmiš altı yüz ānātkākčā nomta bir sawī yemā tawǧačča ewrilmäyük*), агар тинч ердан жой ажратилиб изн берилса, роҳиб уларни эл-юрт учун таржима қилишга киришажагини ўтинмиш эди (СЦ. VI. 16. 17–17. 6). Хон унга ҳиммат кўрсатиб, ёнига олимлардан берди ва келтирган китобларини тавғач тилига ўгиришни буюрди. Ўта машаққатли бўлган бу юмушни хотиржам бажармоқ учун мамлакат кунботаридаги бошкент саналмиш Чунан (*kedinki uluǧ balıq tegli Čuu-nan balıq*)дан овлоқ ва тинч (*aǧlaq amil*) бир ер – Қунгвуғси ибодатхонаси (*Quǧvuǧsi atlıǧ saǧram*) ажратилди (СЦ. VI. 17. 10–15). Таржима тугагач, Сюань-цзан уларни хонга тортиқ қилди. Мактублар уларни хонга топшириш муносабати билан ёзилган.

Сюань-цзан йўллаган биринчи хатда ёзилишича, буддизм инончидаги саккизта тўғри йўлнинг (*sekiz köni yol = санскр. asta-mārga*) асоси эмгак-азобларни енгиб ўтиш кўпригидир. Бу йўлда маҳаян тариқати (*mxaуan kölünü*) юксакликка – нирванга олиб чиққучи шотидир. Улуғ кенгликлар (*uluǧ yazı*)да – тавғач ўлкаларида кимса ҳали буни англаб етмаганди. Мактубда Сюань-цзаннинг сафарга боришдан мақсади, у ерлардан қутлуғ китоблар келтиргани тўғрисида сўз боради. Бу савобли ишлари туфайли у ҳурмат-эҳтиромга эришди. Кўрсатган ҳиммати, китобларни таржима қилиш учун берган кўмаги учун хатда хонга миннатдорчилик билдирилади; у белгилаган муҳлатдан бурун ишларнинг тугагани маълум қилиниб, таржима қилинган сутра ва шастарларнинг отлари ҳам келтирилади.

Булар эллик саккиз тегзинчдан иборат эди (*bu sekiz altmis tegzinč teginür*). Анатқак тилидан тавғач тилига (яъни хитойчага) ўгирилган сутра ва шастарларнинг отлари шундай (СЦ. VI. 24. 8–15):

(1) «Uluḡ bodisatvlar aḡlīqī sudur» – «Улуғ бӯдисатвлар хазинаси» сутраси (=санскр. «Bodhisattvapaṭaka-sūtra») – бир тегзинч;

(2) «Altī qarīyīlīḡ darnī sudur» – «Олти қопқали дарни» сутраси (=санскр. «Sanmukhi-dhāraṇī-sūtra») – ўн икки тегзинч;

(3) «Tözün nomuḡ yaltrītdačī atlīḡ šastar» – «Барча нўмларни ялтиратғучи» отли шастар (=санскр. «Prakarṇāryavaca-śāstra») – йигирма тегзинч;

(4) «Esrīñū edimiz Tayšīñ abidarīm šastar» – «Хушёр эгамиз Тайшинг абидарим» шастари (=санскр. «Mahāyānabhidharma-samyuktasangiti-śāstra») – ўн олти тегзинч.

Мактубда ёзилишича, отлари санаб ўтилган китобларнинг бари юрт эгасига жўнатилган.

Шунингдек, Сюань-цзан Лоцзинда хон билан учрашганида хон унга Ғарб эллари хотираларини китоб қилиб ёзишни маслаҳат бериб эди. Ҳозир эса китоб якунланиб, у ҳам хонга йўлланаётгани тўғрисида сўз боради.

Иккинчи хатда хоннинг улуғ ишлари, маърифат йўлида кўрсатаётган саховати мадҳ этилади, унинг ишлари ўзига довур ўтган улуғ кишиларнинг ишлари-ла тенглаштирилади. Роҳиб Сюань-цзаннинг сутра ва шастарларни ўрганиш йўлида ғарб элларида, тоғу тошларда чеккан эмгак-укубатлари ҳикоя қилинади. Шунингдек, қўлидан янги чиққан «Тан сулоласи давридаги Ғарб эллари хотиралари» («Tayto xan ödindäki Kirügi ellär ödigi») китоби тўғрисида ҳам сўз боради (Айтганча, сўз юритаётганимиз – «Сюань-цзан кечмиши» асари олимнинг ана шу эсдаликлар китоби – мемуари асосида яратилган). Хатда яна таржима қилинган сутра ва шастарларнинг юртда кенг ёйилиши учун хондан кўмак сўралади.

Хоннинг қутлуғ қаламда ўз қўли билан ёзган жавоб битигида (*iduq bi üzä öz iligin yantud bitig*) Сюань-цзаннинг улуғ ишларни юзага чиқармоқлик истагида сўровсиз йўлга чиққани узрли экани, бунинг билан элга ёруғлик келтирганлиги таъкидланади. Хатда ёзилишича, хон роҳибнинг эсдаликлар китобини ҳам ўқиб чиққан ва уни юқори лавозимга кўтаришга буйруқ берилган.

Охирги – тўртинчи хат хоннинг мактубига жавоб сифатида ёзилган. Унда Сюань-цзан хоннинг улуғ марҳаматига ўз миннатдорчилигини билдиради. Нўм битигларнинг яратилган таржималарига сўз боши (*süü*)ни фақат хонгина ёзишга лойиқ экани, хоннинг бундайин улуғ марҳаматини роҳиб жуда-жуда истаётгани билдирилган.

Мактублар матнда *bitig* (СЦ.VI.32.4), Сюань-цзаннинг хонга йўллаган хатлари эса *ötüg bitig* (СЦ.VI.22.9) ёки *ötüg* (СЦ.VI.35.24) деб берилган. *Ötüg* сўзи *ötün-* («ўтинмак») феъли билан ўзақдош бўлиб, *ötüg bitig* атамаси «ўтинч битиги; ўтиниб ёзилган хат» деган англамда келади. Жавоб хатлари эса *yantud bitig* аталган (СЦ.VI.32.8).

Умуман асарда, бошқа ўринларда ҳам, Сюань-цзан хонга мурожаат қилганда юрт эгасига ҳурмат, юқуниш маъносида *ötündi* («ўтинди»), хон унга бирор сўз айтганда ёки кўрсатма берганда *yarliqadi* ёки *yarliq yarliqadi* дейилади. Бу ҳаракат «ёрлик берди; буюрди» деган маънони англатади. Масалан, тангри хоннинг роҳибга йўллаган хати якунида шундай дейилган: *Samtso açari-ḡ taqī ögü kötürgükä yarliḡ yarliqadimiz* («(Биз) улуғ устозни яна юқори даражага кўтаришга ёрлик бердик») (СЦ.VI.31.26–32.4).

Мактублар илк ўрта асрларда хат битиш санъатининг, эпистоляр жанрнинг юксак даражада эканидан белги бериб турибди. Уларнинг тузилиши ўзига хос. Йирик эпик асарнинг таркибида эканлиги, хат мазмуни, тузилиши, мақсади билан боғлиқ айрим маълумотлар хатдан ташқарида – ундан аввал ёки кейин келтирилган. Чунончи, битиглардан аввал муаллиф тилидан *bitigintä sawi bu erür* (СЦ.VI.22.9–10) ~ *bitigintäki sawi bu erür* («битигидаги сўзи / хабари шундай») (СЦ.VI.25.23–24); битиглардан сўнг Сюань-цзан хатидан кейин *tep ötüg idti* («дея илтимос хати йўллади») (СЦ.VI.25.20–21), *tep munilayu bitig idti* («дея ана шундай хат юборди») (СЦ.VI.30.20), *tep munčulayu ötüg idti* («дея ана шундай илтимоснома йўллади») (СЦ.VI.35.23–24); хоннинг хатидан кейин эса *tep munčulayu bitig kelti* («деб ана шундай хат келди») (СЦ.VI.32.3–4) деб таъкидланади. Битиглардан аввал келган жумлалардаги *bu* олмоши шу сатрлардан кейин ўрин олган хатга, битиглардан кейинги жумлалардаги *munilayu, munčulayu* («ана шундай») олмоши хатнинг

тугаганлигига, унинг ана шу айтилганлардай эканлигига ишора этади. Шунинг сингари таъкидлар туфайли хатларнинг айрим керакли ва анъанавий ички компонентлари тушириб қолдирилган.

Ўтмишда шаклланган мактуб битиш анъанасига кўра, уларнинг охирида санаси хат битувчи тилидан битилиши керак эди. Муҳими, биз сўз юритаётган мактубларнинг якунида уларнинг ёзилган санаси йўқ. Улар йирик бир асар таркибида бўлгани учун ёзилган йил-ой-куни тўғрисидаги маълумотлар мактуб бошланишидан аввал, хат битувчи (бу ерда роҳиб ва ҳукмдор) эмас, асар муаллифининг тилидан битилган.

Хатларнинг биринчиси кузда, еттинчи ойнинг *хин* ва товушқон кунида битилган бўлиб, хат матни бошланишидан олдинги жумлада бу тўғрида муаллиф тилидан шундай ёзилган: *Küz yetinç ayin xin tawışqan künkä Samtso açari ewirmişcä sudurlarıy, şastarlarıy tügämişin körzün ter xanqa ida ... ötüg bitig qilti.* – «Куз, еттинчи ойнинг *хин* (ва) товушқон кунида Самтеў устоз ўзи ўгирган сутраларни, шастарларни (уларнинг) тугаганини кўрсин деб хонга йўллади ва (уларга кўшиб) илтимоснома (хам) ёзиб юборди» (СЦ.VI.22.4–9).

Иккинчи хатнинг санасини ҳам ундан аввалги гапдан ўқиймиз: *Basa yana ... kün ir qoyn künkä yana (ötün)di.* – «Сўнгра *ир* ва куён кунида яна илтимоснома йўллади» (СЦ.VI.25.21–23).

Учинчи хатни хон роҳибнинг иккинчи мактубини ўқигандан кейин, унга жавоб тариқасида битган. Мактубнинг йил-ой-куни кўрсатилмаган эса-да, ҳарқалай, унинг ёзилган оралиғи аниқ. Хатдан аввалги жумлада шундай ёзилган: *Bu bitigig xan oqir iduq ... üzä öz iligin yantud bitig qilip idti.* – «Хон бу хатни ўқиб, ўзининг қутлуғ (қалами)да ўз қўллари билан жавоб хати ёзиб юборди» (СЦ.30.21–23).

Сўнги тўртинчи хат хоннинг мактубини олгандан кейин, иккинчи куни унга жавоб тариқасида битилган. Хатнинг санаси тўғрисида ундан аввалги жумлада: *Samtso açari yana ikinti kün tiy taqıyü künkä yana yantud bitig idti,* яъни: «Иккинчи куни, *тий* ва товуқ кунида Самтеў устоз яна жавоб хати йўллади» дейилади (СЦ.VI.32.5–8).

Шундай қилиб, тўртала хатда ҳам илк ўрта асрларнинг мактубот жанри учун муҳим бўлган деталлар акс этган.

Битигларни тузилишига кўра уч қисм – кириш, асосий қисм ва хулосага ажратиш мумкин.

Роҳиб Сюань-цзан йўллаган мактубларнинг учалови ҳам *Toyin Xuintso sawim* («Роҳиб Сюань-цзан сўзим») деган жумла билан бошланган. Ушбу бошлама-унвон учов битигнинг ҳам кириш қисмини ташкил этади. У уч компонентдан тузилган: биринчиси – хат битгучининг даражаси (*toyin*), иккинчиси оти (*Xuintso*); учинчиси – бошланажак сўзнинг унга тегишлилигини далилловчи қисм (*saw-ım*).

Ана шундай бичимли бошлама-унвон Иккинчи кўк турк хоқонлиғи даврида ўтган Билга хоқоннинг эл-улусга битган ёрлиғида (ёрлиқ Билга хоқон битигига киритилган) келган. Унинг ўқилиши (транскрипцияси) шундай: *Täŋri-täg täŋri yaratmış türk Bilgä qağan sabım.* Ушбу бошламанинг маъноси шундай бўлади: «Кўкдай (улуғ) Тангри яратган қудратли Билга хоқон сўзим» (Содиқов 2004,70–72).

Шунингдек, ўрта асрларда битилган турк хонларининг ёрлиқларида ҳам ана шундай бошлама-унвонлар учрайди. Фақат уларда «ёрлиқ; сўз» англамидаги қадимги *saw* атамасининг ўрнида *söz* ишлатилган. Жумладан, темурий султонлардан Шохруҳ Мирзо ўз ёрлиқлари ва расмий хатларини *Şāhruh bahadur sözüm*, султон Умаршайх эса *Sultān Umar šāux bahadur sözüm*, Абу Саид – *Sultān Abu Sa'id Körägän sözüm* унвонлари билан бошлаган (*қаранг*: Содиқов, Омонов 2010,40–41, 43–64; Содиқов 2018,225–230). Кўринадики, бу борада Сюань-цзаннинг битигларида ҳам мактуб битиш анъаналарига, қоидаларига амал қилинган.

«Сюань-цзан кечмиши» асарида кечган биринчи битигда *Toyin Xuintso sawim* унвонидан сўнг *yemä ešidilür* («аёнки, эшитилурки») кириш сўзи билан асосий қисмга кўчилади (СЦ.VI.22.11). Битиг *Yana öŋrä Laŋki(dä) körüşü teginmištä öz aŋız(in) yarlıqadē erdi, Kirügi*

ellär ödigi bir kavi qılzun, tep. Anı men bütürüp İdu tegindimiz («Биз илгари Лоцзинда (хон) билан учрашган чоғимизда ўз оғизлари билан менга Фарб эллари хотираларини китоб қилиб ёзишимни буюрган эдилар. Уни мен тугаллаб, (у кишига) юборяпмиз») жумлалари билан тугайди (СЦ.VI.25.17–20).

Битигнинг ушбу хулоса қисми икки компонентдан тузилган: Бири – Лоцзиндаги учрашув чоғида хоннинг берган топшириғини эслаш. Унинг кесими узоқ ўтган замон шаклида (*yarliqadi erdi*). Иккинчиси – китобнинг тугаллангани ҳамда хонга йўлланаётганлигининг таъкиди. Бу жумланинг кесими ҳозирги-келаси замон кўринишида берилган (*İdu tegindimiz*).

Иккинчи битигда унвондан сўнг *İstäyü saqinsar* («агар тахмин қилинса; ўйлаб кўрилса») кириш жумласи билан (СЦ.VI.25.25) асосий қисмга кўчилади. Битиг *Yana ayduq balıq sayımizni umunur-biz tükäl körgüsi oqıyusi yoqıña yaruq yaşuq körü yarlıqayau erdi* («Яна умид қиламизки, буларни кўрмаган ва ўқимаган айри шаҳар ва қишлоқларимизга ёруғлик ҳамда маърифат кириб борғай») жумлалари билан тугайди (СЦ.VI.30.16–19).

Хоннинг ўз қўли билан ёзган жавоб хати мазмунан роҳиб мактубининг давомида туради. Шунинг учун бўлса керак, унда хоннинг бошлама-унвони йўқ. Хат *İdmış bitigin körüp tükäl uqdimiz* («Юборган хатингизни кўриб, тугал уқдик») кириш жумласи билан бошланган (СЦ.VI.30.24–25). Бу унинг кириш қисмидир. Шу жумладан сўнг бирйўла асосий қисмга кўчилади. Мактуб *Biz Kirügi ellär ödigi ... ačır oqıdimiz. Samtso ačarı-ıy taqı örü kötürgükä yarlıy yarlıqadımız* («Биз «Фарб эллари хотиралари» китобини очиб ўқидик ва улуғ устозни яна юқори даражага кўтаришга ёрлик бердик») деган жумла билан тугайди (СЦ.VI.31.26–32.4). Ушбу хотима икки компонентлидир: Бири – хоннинг Сюань-цзан қаламига мансуб хотиралар китоби билан танишганлиги ва кейингиси – роҳибнинг юқори лавозимга кўтариш тўғрисида кўрсатма берилиганлигининг қайди.

Тўртинчи хатда аввал унвон, ундан сўнг *bulu tegindimiz İduq yarlıqıy* («кутлуғ ёрлиғни олдик») деган сўзлар билан мақсадга кўчилади (СЦ.VI.32.10–11). Мактуб ушбу кутлуғ асарлар «адашган авомни ўша замонқоқ ёруғликқа элитгайлар чирмаб ётган ботқоқликлар қаъридан» (*ügmäk ügmäk azqınlar timin-ök ertgäylär adqanyuluq toz-tupraqlar İlisintin*), деган тилак-истаклар билан тугайди (СЦ.VI. 35.21–23).

Яна бир белгиси, ушбу хатлар икки ҳукмдор ўртасида эмас, ўқимишли роҳиб ва унга илтифот кўрсатувчи юрт эгаси ўртасида, ўзаро ҳурмат чегарасида битилган. Мактублар ниҳоятда кўтаринки, юксак бир бадий услубда. Матнда турли бадий тасвир воситаларидан кенг фойдаланилган. Бадийлик хат битгучининг мақсадини очишга, фикр таъсирчанлигини оширишга хизмат қилади. Бир мисол: Сюань-цзан ўзининг иккинчи хатида тавғаччага ўгирилган нўм битигларга сўз боши ёзишни улуғ хондан ўтиниб эди. Хон эса ўз жавобида камтарлик билан бунга эътироз билдирганди. Бироқ роҳибнинг сўнгги хати шу қадар таъсирли, эмоционал, кўркам бир бадий услубда эдики, бу ўтинч битиги етгани замонқоқ тангри тавғачхон уларга сўз боши ёзишга розилик берди (*Bu ötüg tegdüktä täñri tawyač han yemä temin-ök süü qilyalı taplap*) (СЦ.VI.35.24–27).

Мактублар етук бадий асар даражасида. Уларни қадимги турк эпистоляр жанрининг сара намуналари қаторида санаш мумкин.

Шу ўринда бир-икки мисол берамиз:

Men, Xuintso, ešidmišim, күnli ayli kök täñrig yarutu bütürü körkläntürür. Antay erip yana ol yaruqi bölünüp qarıy tünlüküg yemä yarutar. Ögüzlär köllär yağiz yerig toqılanturur. Antay erip, yana ol suwlar yirilip, säñirlärdä, özlärdä yemä aqar. – «Мен, Хуинтсо, эшитмишим, кун ва ой кўк осмонни ёритиб, борлиқни безар. Шунинг билан бирга, унинг ёруғлиғи бўлиниб эшик ва туйнуқлар тирқишини ҳам ёритар. Дарёлар, кўллар кўнғир ерни яшнатур, шунинг билан бирга, унинг сувлари тарқаб қоя ва унгуларга ҳам оқар» (СЦ.VI.34.15–22).

Битигда тавғачхоннинг таърифи шундай: *Yemä bögülänmäkig küč ködügi buluşuz yıñaqsız erür. Näñ böğü saqıñc bolmayınča anıñ tözin tükäl uqıyalı bolmaz. – «Яна донолик билан йўғрилган амали чексиз-чегарасиздир (сўзма-сўз. доно ишларининг томони ва*

бурчаги йўқ»). Унинг таърифини беришга бирор-бир сўз топилмас (*сўзма-сўз*. Бирор бир донолик бўлмагунча, унинг маъносини тугал уқитиб бўлмас») (СЦ.VI.33.24–27).

Ёки бошқа бир ўринда хоннинг улуғ юришлари, сув йўлларидаги ҳукмронлиги Теңиз көлүг кемі үзә інтин қидіуіңа ertdi «(У) кемада денгиз ва қўлларни кечди (*сўзма сўз*. денгиз ва қўлнинг қарама-қарши қирғоғига ўтди)» дея таърифланади (СЦ.VI.27.14–15).

Сўз юритилаётган нарсалар бадий сифатлари билан ишлатилади: *kök qaliq* (СЦ.VI.26.21) ёки *kök täñri* («кўк осмон») (СЦ.VI.35.6); *yayiz yer* («қўнғир ер») (СЦ.VI.35.7); *yörünj bulit* («ок булут») (СЦ.VI.27.8) сингари.

Битигларда бадийликни таъминлаш мақсадида турли лексик, морфологик, синтактик-стилистик воситалардан кенг фойдаланилган. Жумлаларнинг тузилишида, лексик ва грамматик воситаларнинг танланишида хат йўлловчиларнинг бир-бирига илтифоти, ҳурмати сезилиб туради. Хат битгучининг хоҳиш-истаклари ҳам силлиқлик билан баён этилади. Масалан, *-zun, -zün* қўшимчаси асарда хоннинг кўрсатмасини билдирганда буйруқ маъносини билдиради: *Anta nom aqtartzun, tep tedi* – «Нўмларни ўша ерда (тавғаччага) ағдарсин», – деб айтди (СЦ.VI.17.14–15). Лекин Сюань-цзан хатида ушбу қўшимча истак маъносида келади. Мисолга эътибор қаратинг: *Küsäyü teginür-biz, täñri eligimiz iduq qut öz tutar iduq bi üzä bu nomlarqa bir süü yaratu yarlıqar, tütrüm nom tözin ögä küläyü yarlıqazun.* – «Истаймизки, буюк элигимиз Идук қут ўзи тутадиган қутлуғ қалами билан ушбу нўмларга бир сўзбоши ёзиб, унинг теран маъноларини алқаб, доврўғини ёйсин» (СЦ.VI.25.2–7). Ушбу жумлада *küsäyü teginür-biz* кириш сўзи ҳамда *-zun, -zün* қўшимчаси тилак, истак маъносини шакллантирмакда. Бу қўшимча, айниқса, тилак-дуо билдирилганда кенг учрайди: *yarlıqazun* («ёрлиқасин»), *teñ ürlüğüg qılzun* («тенг ва абдий қилсин»), *tüz turquluq bolzun* («бардам турадиган бўлсин»), *keñirü yadılzun* («кенг ёйилсин»), *uqulzun* («уқилсин») сингари.

Матнда ўзаро уйғун англамдаги сўзларни жуфтлаш усули ҳам кенг учрайди. Бу усул сўз маъносини кучайтиришга, янги маъно ҳосил қилишга, матн бадийлигини оширишга хизмат қилади (СЦ да): *iş-ködügläri* – «ишлари, амаллари» (VI.24.2); *keçigi-köprügi* – «кўприги» (VI.22.13); *uruñi-tariñi* – «уруғ-авлоди» (VI.29.19); *yalin-oot* – «ялин, чакмоқ» (VI.27.12); *öküñ-telim* – «кўпдан-кўп, талай» (VI.32.11); *elniñ-uluñnuñ* – «элнинг-юртнинг» (VI.32.25); *asiñi-tusuñi* – «фойдаси» (VI.23.8); *eziüksüz-emgäksiz* – «ёлғон-яшиқсиз-захматсиз» (VI.22.15); *yaruq-yäñuq* – «ёруғ-равшан» (VI.30.18-19); *etä-yaratu* – «безаб, яратиб» (VI.24.23-24); *aqılı-yoriñu* – «кезиб-юриб; саргардон ҳолда» (VI.28.13); *yarutu-yalritu* – «ёритиб-ялтиратиб» (VI.33.17); *körüp-baqip* – «кўриб-бокиб» (VI.25.15); *tayanip-süyänip* – «таяниб-суяниб» (VI.28.8); *yudaçï-aritdaçï* – «халос этгучи, фориғ этгучи» (VI.31.8); *yäñutdaçï-yarutdaçï* – «ёритувчи, бахш этувчи» (VI.31.16); *ülügläğäli-teñlagäli* – «ўлчагани» (VI.31.23) сингари.

Матнда жумлалар, ўрни билан, *istäyü saqinsar* («ўйлаб кўрилса»), *yemä eñtilür* («аёнки, маълумки»), *ançulayu* («шундай қилиб»), *küsäyü teginür-biz* (истаймизки), *umunur-biz* (умид қиламизки) сингари кириш сўз ва жумлалар кенг қўлланилган.

Бажарилган ёки бажарилгучи ишлар тўғрисида хабар берилганда жумлалар бирлик шаклида эмас, этикет доирасида, илтифот ила кўплик шаклида берилади; бунда гапларнинг эгаси *biz*, кесими эса *idu tegindimiz* («юборяпмиз»), *açip oqidimiz* («(китобни) очиб ўқидик»), *yarlıy yarlıqadimiz* («ёрлик бердик») сингари келади.

Жумлаларнинг тузилишида бадий матнларга хос бўлган инверсия ҳолати ҳам тез-тез кўзга ташланади: *Tidintim birikkäli edgülüg sawlarqa. İsig özümün tüz tutdum tañdaqi salqim birlä. Kücümün küsünümün teñ kördüm küzgi qurt qoñuz birlä.* – «(Роҳатдан) тийиндим бириккали эзгу хабарларга. Ўз тириклигимни тенг тутдим тонгдаги салқин бирла. Куч-қудратимни тенг кўрдим кузги қурт-қўнғиз бирла» (СЦ.VI.28.2–7).

«Сюань-цзан кечмиши» асарига киритилган мактублар туркий бадий эпистоляр жанрининг бизга маълум бўлган энг эски, шунинг билан бирга, классик намуналари қаторидадир. Туркий эпистоляр жанр тарихи, келиб чиқиши ва тарихий тараққиётини ўрганганда ушбу битигларни ҳам инобатга олмақлик керак.

Қизиғи шундаки, Сингку Сели таржималарини асарларнинг асл версияларига чоғиштириб кўрган олимлар улар хитойча матнлардан сўзма-сўз ўгирилмаганини аниқлаганлар. Таъкидлаш жоизки, ушбу таржималарнинг қай бирини олманг, улар таржимоннинг кучли билим эгаси экани, туркий тил имкониятларидан усталик билан фойдалана олгани, қолаверса, унинг истеъдодли сўз устаси, шоир ва ёзувчи ўтганидан далолат беради. Матнлар услуби юксак баалоғат даражасида. Англашиладики, таржимон турк ўқувчисига будда ғояларини чуқурроқ сингдириш, матнларни ўқишли қилиш мақсадида асарларнинг ғояси ва мазмунини сақлаган ҳолда, фикрни турклар тасаввурига тўғри келадиган тушунчалар билан берган. Диний-фалсафий атамалар ҳам, матннинг баён услуби, бадий-тасвирий воситалар ҳам – бари шунга бўйсунди. Сингку Сели уларни қайта ишлаб, муस्ताкил асар даражасига кўтарган. Улар ўзининг бадийлиги, тасвир воситаларининг усталик билан ишлатилгани, баён шаклининг раволиги билан ажралиб туради. Шунинг учун ҳам турк-будда асарларини бадий таржималар деб эмас, балки қадимги турк ёзма адабиётининг сара намуналари сифатида қарамоғимиз керак.

Сингку Сели асарлари қадимги турк ёзма бадий адабиёти тарихида ўзининг мустаҳкам ўрнига эга.

Хулоса. Буддизм даври адабиётида таржимачилик ниҳоятда ривожланди: санскрит, тохар, суғд, тилларидан йирик будда ёдгорликлари – нўм битиглар, сутралар, хотиралар, будда қиссалари, шастарлар таржима қилинди. X юзйил хитой таржимашунослик мактабининг бошида турган йирик буддашунос, таржимон ва адиб бешбалиқлик Сингку Сели (~Шингку Шели) тудунгдир. Сингку Сели таржималари бизнинг ҳозирги тушунчамиздаги бир тилдан иккинчи тилга сўзма-сўз ўгирмалар эмас. Уларда асар мазмуни сақлангани ҳолда, баён услуби, бадий тасвир воситалари туркий тил қонун-қоидалари, турк ўқувчиси ука оладиган кўринишга солиб берилган. Шунга кўра, улар таржималар эмас, туркий асарлар сифатида ўрганилади. Буддизм даври турк адабиётида ушбу асарларнинг ўрни бекиёс.

Буддизм даврида адабий тилда буддавий асарларга хос бўлган ёзма кўтаринки бир услуб шаклланди, буни шартли равишда «сутралар услуби» дейиш мумкин. Бу даврларда диний-фалсафий матнлар услубининг ўлчовлари, қонун-қоидалари ишлаб чиқилди. Ўша даврларнинг диний қонунларни баён этувчи адабий асарлари – нўм битиглар ана шу услубадир. Муҳими шундаки, қадимги будда матнлари негизида юзага келган ушбу диний матнлар услуби кейинчалик, ўрта асрларда яратилган диний асарларда ҳам, янги бир шакл ва мазмунда давом этди.

Ҳавола қилинаётган асарлар:

ДЛТ – Маҳмуд Кошғарий. Девону луғати-т-турк [Туркий сўзлар девони]. Нашрга тайёрловчи Қ. Содиқов. – Тошкент, 2017.

ДТС – Древнетюркский словарь. – Ленинград, 1969.

СЦ – «Сюань-цзан кечмиши» асарининг Санкт-Петербургдаги Россия Фанлар академиясининг Шарқ кўлёмалари институти фондида сақланаётган бўлаги: Тугушева 1991.

Тугушева 1991 – Л.Ю. Тугушева. Уйгурская версия биографии Сюань-цзана. – Москва, 1991.

Содиқов 2004 – Содиқов Қ. Кўк турк битиглари: матн ва унинг тарихий талқини. – Тошкент, 2004.

Содиқов 2008 – Содиқов Қ. Қадимги турк фалсафаси. – Тошкент, 2008.

Содиқов 2020 – Содиқов Қ. Эски ўзбек ёзма адабий тили. – Тошкент, 2020.

Содиқов, Омонов 2010 – Қ. Содиқов, Қ. Омонов. Ўзбек тилининг ёзма услублари тарихидан. – Тошкент, 2010.

